

ՏՈՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹԳՐԴՈՄԵԱՆ

Յ Ո Ւ Շ Ա Տ Ե Տ Ր Է Ս

Թ.

Նախորդ յօդածիս մէջ *) 1919 տարւան իրադարձութիւններուն զլիաւորագոյնները թէեւ արագ ու թուեցիկ ակնարկով մը որոշեցի դիտել, բայց հարկ կը համարիմ յամենալ դեռ հոն, ներկայացնելու համար կարգ մը ուրիշ եղելութիւններ, որոնք սերտ առնչութիւն ունին արդէն պատմածներու հետ եւ զուրկ չեն կարեւորութենէ ազդային հարցի տեսակէտով:

Այսպէս՝ « ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ » թերթի **) խմբագրութիւնը իմացած էր, թէ մեծանուն բարերար Աղեքսանդր Մանթաշեանի զաւակներէն՝ Լեւոն Մանթաշեան եկած է Կ. Պոլիս եւ իջած՝ Բերա - Բալաս. ինդրեցաւ որ այցելութեան երթայինք:

Փութացի այցելել իրեն՝ ճիշտ Կաղանդի երեկոյին՝ 1 Յունւար 1919, հետո ունենալով « ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ »-ի աշխատակիցներէն Ս. Սրենց՝ վառվռուն եւ աղաւթէր երիտասարդը: Պ. Լ. Մանթաշեան խիստ սիրալիւր ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզի: Լուրջ ու համակրելի երիտասարդ մը, ջերմ հայրենասէր, որուն հետ ունեցանք երկար խօսակցութիւն. եւ երբ Ս. Սրենց Հայաստանի ապագայի մասին հարցումներ ուղղեց, տեսանք՝ թէ նա կը տածէր լաւ յոյսեր, ունէր առողջ գաղափարներ, մանաւանդ օգտակար ծրագիրներ, որոնցմով կուզէր, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ աւելի ճարտարարւեստը զարգանար: Գոհ մեկնեցանք իր քովէն՝ փափաքելով ուրիշ անգամներ ալ ունենալ տեսակցութիւն:

Պ. Լ. Մանթաշեան հաճեցաւ փոխադարձել այցելութիւնս 4 Յունւար 1919-ին: Եկու տունս, եւ ի պատիւ իրեն հրաւիրածս բա-

*) Տես «Վէմ», 1938 թ., քիւ 1. (ԻԱ.):

**) Այս քերթը, որ առօրեայ էր, սկսաւ հրատարակիլ Յ. Ճ. Սիրունիի ջանքերով զինադադարի վաղայաջորդ օրերուն: «Ազատամարտ»-ի տեղը հաստատուեցաւ, այն նշանաւոր քերթին, որ Օսմ. Սահմանադրութեան հաշակման վաղորդայնին ծնաւ, խմբագրութեամբ ողբացեալ Ռուբէն Զարդարեանի, եւ որուն մէջ միշտ կերելային Ակնունքի, Զաւարեան, Խաթակ, Յ. Շաիրիկեան, Վառմեան եւ ուրիշ անմահ գրիչներ՝ իրենց ազգօգուտ գրութիւններով:

րեկամ ու բարեկամութիւններու խումբին ներկայութեանը, մեր թէ-
յասեղանին վրա մանրամասն խօսեցաւ նորածին Հայաստանի կացու-
թեան վրա եւ յոյս յայտնեց, թէ մօտիկ ապագայի մէջ կունենայ այն
զգայի, արագ բարեկալութիւն, զարգացում եւ յառաջդիմութիւն,
եթէ նորանոր չարիքներ անոր խաղաղութիւնը չխանգարեն ու խո-
չընդոտութիւններ չպատահին:

1919 Յունւար 22-ին առիթ կունենայի տեսնելու Վահան Փա-
փաղեանի (Կոմս) հետ: Կովկաս ապաստանած Թրքահայ դադթական-
ներու կողմէ պատերազմ նշանակւած էր. պէտք էր երթար Փարիզ,
տեղեկութիւններ տանելու եւ խորհրդակցելու Ազգային Պատերա-
կութիւններուն հետ:

Վ. Փափաղեան Յունւար 23-ին պատիւ ըրաւ մեզի դալ, եւ եր-
կար պատմեց Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած քաջամարտիկ կռիւ-
ները, յաղթութիւնները, ինչպէս նաեւ պարտութիւնները, մանաւանդ
Վանի հերոսամարտութիւնները՝ որոնք երկիցս ու երէցս մեծ յաջո-
ղութեամբ պսակւած էին, բայց վերջ ի վերջոյ՝ դարձեալ թշնամի-
ներու ուժին դիմադրելու դժբախտաբար անզօր էին մնացած:

Նոյն օրերը Կ. Պոլիս եկած էր Զմիւռնիոյ Առաջնորդ Մատթէոս
Եպ. Ինճէեան (այժմ հովիւ Մանչէսթըրի), որ մեր տեսակցութիւն-
ներու միջոցին փափաք յայտնեց, որպէսզի ընկերանայի իրեն այցե-
լութիւն մը տալու պապական նւիրակ Մոնսէնէէօն Տոլչիի, եւ յե-
տոյ երթալ տեսնելու Կոմիտաս վարդապետը, որ կը դարմանէր
Շիշլիի Ֆրանսական հիւանդանոցը:

Սիրով ընդունեցի Սրբազանին առաջարկը, ու Փետրւարի 4-ին
Դիառեղ գացինք պապական նւիրակին, որ մեծապէս գոհ մնաց այս
այցելութենէն:

Ինճէեան Սրբազան յանուն ազգին իւր շնորհակալութիւնները
յայտնեց բոլոր այն գնահատելի ծառայութիւններուն համար, զորս
Մոնսէնէէօնը մատուցած էր մեր տառապած, բաղձաչար ազ-
գին, եւ աւաւ տեղեկութիւններ Զմիւռնիոյ քաղաքին ու տեղւոյն
հայ եւ յոյն բնակչութեան մասին: Կէս ժամու չափ տեսակցութենէ
յետոյ, ուղեւորեցանք դէպի Շիշլի՝ Կոմիտաս վարդապետին, որ բա-
ւական լաւ (բայց ո՛չ ազատ վերնականութենէ) ընդունելութիւն մը
ըրաւ Ինճէեանին, ինձ հետ ունենալով միշտ զօրուած, ցասկոտ վե-
րաբերում *), հակառակ որ՝ չառ բարեկամ եղած էր ինձ եւ աքոտ-

*) Կոմիտաս վարդապետ բժիշկներու հետ բարեկամ չէր այն օրէն ի վեր, երբ
սովիւեցանք զինքն հիւանդանոց փոխադրել:

րին մէջ մեծ դուրդուրանք ունեցած էր վրաս. հիւանդութիւնը փոխած էր խեղճը բոլորովին :

— Այդ օրերուն էր, որ յաճախակի խորհրդակցութիւններ կու-նենայի Միջազգային Կարմիր Սաչի ներկայացուցիչ Կոմս տը Լաբալիս կոչւած ամենացած արարածին հետ, 1) Ֆրանսո - Արմենիէն Կոմիտէին կազմութեանը համար (դոր յիշած եմ արդէն), 2) Կովկաս ապստամբած խեղճ ու կարօտ Հայերուն օգնութիւն փութացնելու, 3) Հայ Կարմիր Սաչին գործունէութիւնը աւելի ընդլայնելու, եւայլն, եւայլն, եւ այդ պարոնը ի սկզբան շատ բարեացակամ ու մեղի ծառայելու մեծապէս տրամադիր կերեւար, իսկ ապա՞, կըլլար ինձ եւ ամբողջ Հայ Կարմիր Սաչին ոխերիմ թշնամի, օտարազգիներէ մղւած :

Փետրուար 15-ին, ես գաղափարն ունեցայ իմ վաղեմի ուսուցչիս՝ ծերունի Սրապիոն Թղլեանի գրական գործունէութեան յիսնամեակը տօնելու եւ անոր հետ նաեւ՝ պատանկեութեանս զպրոցակից՝ Յարութիւն Մրմրեանի գրչին քառասնամեակը, եւ առ այս՝ կազմեցաւ իմ նախագահութեամբս յանձնաժողով, որ հազիւ թէ գործի ձեռնարկած էր, եւ ահա Թղլեան հիւանդ անկողին կիյնար եւ կը մեռնէր 17/30 Ապրիլ 1919-ին, 84 տարեկան հասակին եւ կը թաղւէր Մայիս 1-ին, Գատրգիւղի գերեզմանատունը :

Երբ դեռ աշակերտ էի Սկիւտարի Ս. Սաչ վարժարանին մէջ, Սրապիոն Թղլեան դաստառու եղաւ մեղի հայերէնի եւ Ֆրանսերէնի. դասաւանդութեան շատ լաւ եւ դիւրուսոյց եղանակ մը ունէր. իրեն կը պարտիմ ունեցած գրական կարողութեանս նախնին խայծերը, իրմէն շատ բան սորված եմ եւ չեմ մոռնար իւր յիշատակը :

Նա եղած է բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի գլխաւոր ուսուցիչը. գրած ունի շատ թատրերգութիւններ. իրեւ նախկին աշակերտ Մուրատ - Ռափայէլեան վարժարանի, կըթւած էր մեծանուն Ղ. Ալիշանի ձեռքին տակ. անխոնջ գրող մըն էր ու աշխատող :

Հայաստանի Հանրապետութեան լուրը երբ տարածեցաւ, մեծ խանդավառութեամբ եկաւ քովս, « անպատում է ուրախութիւնս, « Տոքթօր, գիմովցած եմ Հայաստանի ազատութեան այս քաղցր աւետիսէն », կըսէր, եւ իմ ալպոմս առնելով, տարաւ հետը ու երկու օր յետոյ բերաւ դայն, մէջը գրելով հետեւեալ հայրենաշունչ տողերը.

« Առ Ամենասիրելի Աշակերտ իմ

« Տոքթ. Վ. Թորգոմեան

« Նւէր սիրոյ

« Ելի՛ր գերեզմանէդ, անմահդ Ալիշան. տե՛ս արշալոյսը որ կը

« ծաղի Արարատեան լեռանց Լաււէն, դու որ այնքան եռանդով եր-
« գեցիր նախկին Հայոց փառքերը եւ այնքան արցունքով լացիր ա-
« նոնց տառապանքը. դու որ 70 տարի առաջ Հայաստանի Ոգիին բե-
« րանը կը գնէիր սա հարցումը թէ՛

« ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏԱԿԱԻՆ Ո՞ՂՋ է », եւ քու մարդարէական ո-
« գիտիդ կը պատասխանէիր՝ « Ե՛ւ ԿՐԿՆԵՅԻՆ ԵՐԿԻՆՔ ԵՐԿԻՐ՝ Թի-
« ՈՂՋ է » :

« Ելի՛ր գերեզմանէդ, իմ անմահ Ուսուցիչս, դու որ իմ հնդետա-
« սանամեայ տարիքիս մէջ Անիի աւերակներուն վրա գրած մէկ քեր-
« թւած իս վրա՝

« Ըղբայրատունեաց պերճ քաղաքդ Անի,
« Թողեալ անշատեալ կամ՝ յօտար երկրի,
« Այլ մըտացըս առ քեզ չըջին ճախարակք
« Յաւերակացըդ յաւերակք » :

« Ելի՛ր գերեզմանէդ,
« Դու՝ որ երգեցիր Պլուզէն Աւարայրի. « Ո՞նց գաւ իմ լուսնակ
« հեզիկ ու հանդարտ. համապիւռ լուսովդ ի ձոր, լեռ եւ արտ » .

« Եւ Հայաստանեայց Ոգին՝

« Անդ ուր քառեակ գետք արծաթք գեղանիք
« Արեգական, կեանաց, սիրոյ հայրենիք » .

« Ելի՛ր գերեզմանէդ, ողջունէ՛ նոր Հայաստանի արշալոյսը,
« ողջունէ՛ հայկական նոր դրօշակը » :

« Ա՛խ, արգեօք ո՛րքան լացիր երբ քու ստերդ կը յածէր քու
« սիրական հայրենիքիդ ամայացած գիւղերուն, քաղաքներուն,
« դաշտերուն վրա, երբ քու լսողութեանդ կը հասնէին արիւնարբու
« թուրք խուժանին հրացաններուն թնդիւնները ու եաթաղաններուն
« շառաչմունքը՝ ուղեալ քու հայրենակիցներուդ սրտին. ա՛խ, ինչ-
« պէս հոգիդ կը տառապէր, երբ կը լսէիր հայ կանանց եւ անոնց
« մանկտուռն աղէխարշ ճիչերը, երբ կը տեսնէիր աղածրի աղջկանց
« մօրերնուն գրկերէն յափշտակւիլը, եւ քաջկուտելով տարւիլը դա-
« ղանակերպ մարդոց պղծարանները, երբ բիւրաւո՛ր հայ որբերու
« գառնուկներու պէս սպանդանոց կամ մզկիթ տարւիլը, կորաքա-
« մակ ծերունիներու մահը գերագոյն դասելը՝ քան իրենց հաւատ-
« քը ուրանալը :

« Ելի՛ր գերեզմանէդ...

« Լոռիթի՛ւն... ահա՛ ինքն է. բայց չեն խնդար իր երեսները,

« Բոցակէզ աչքեր-կարձակէ չորս դին, բաւ մը կը մըմռան իր դող-
« դռնուն շրթունքը... Բացաւ բերանը, որոտաց... »

« Վրէժ, վրէժ, վրէժ... »

« Ո՛չ, դուք հրճեցէ՛ք, ես չպիտի հրճւիմ, չպիտի խնդամ, մին-
« չեւ որ այս եղևոանց վրէժը լուծւած չտեսնեմ : »

« Աստուած մեծ, Աստուած ամենակարող, դո՛ւն ալ ելիր քու դե-
« րեզմանէդ, տե՛ս, հայրենիքս հայրենակիցներուս արեամբը ողող-
« ւած, դաշտերը անոնց կմախքներով ծածկւած, քաղաքները, գիւ-
« դերը ամայացած, բլուրներն ու հովիտները դատարկացած » :

« Ելի՛ր քու անտարբերութենէդ : »

« Ա՛ռ ձեռքդ կաթակներդ, արձակէ՛ եղևոնադործներուն վրա,
« շանսատակ ըրէ՛ զանոնք, եւ այն ատեն ես հրճւիմ ու խնդամ » :

« Այսպէս դռնէց, ու հեռացաւ անհետացաւ : »

« Իսկ ես գլուխս կախեցի դռնիս վրա ու թմրացած սասանած
« մնացի : »

« Արհաւրասփիւռ որոտումներ բախեցան ականջներուս, երկինք,
« երկիր կը փայլատակէին ականախտիդ լոյսերով, վերէն հրեշտակներ
« բոցեղէն սուրերով կը սլանային դէպի վար : Եւ կոտորածը սկսաւ : »

« Եղևոնադործներէն ո՛չ մին խուսափեցաւ հրեշտակներուն բո-
« ցեղէն սուրերէն : Այն ատեն քրքիչ, քրքիչ ահարկու, թնթաց ա-
« կանջիս : »

« Դո՛ւն էիր, անմահդ Ալիշան, դո՛ւն էիր որ կը խնդայիր ու
« կորոտայիր : »

« Ա՛լ հիմա կը հրճւիմ, հիմա կը խնդամ. վրէժս լուծւեցաւ » :

« Գառըդիւղ

Սրապիսն Թղիեան

« 3/16 Փետրւար 1919. »

Սոյն գրւածը թէեւ հրատարակած եմ ժամանակին *), բայց կա-
րևոր կը համարիմ այստեղ ալ դայն ներկայացնել, ցոյց տալու հա-
մար, թէ ո՛ր աստիճանի խանդ ու եռանդ արծարծեց բոլոր Հայերու
սրտին մէջ Հայաստանի ազատութեան քաղցրալուր աւետիսը եւ թէ
ծերունին Թղիեան ինչե՛ր զգաց վերջին պահուն :

— Մարտ 21-ին Ղալաթիոյ Սորհրդարանին մէջ տեղի ունեցաւ

*) « ՇԱՆԹ », Կ. Պոլիս, 1919 Փետրւարի Բիւր :

թե՛ ժողով մը ՀԱՄԱՀԱՅԿԱՍՆ, կաթողիկէ եւ բողոքական աղագ-
յիններու հետ, ժողով՝ ուր խօսեցան Ինճիւճեան (կաթողիկէ), բո-
ղոքականներու աղագալեւ Պէդճեան եւ ես՝ բոլորս ալ միութիւն, ի-
րերասիրութիւն, եղբայրութիւն քարոզեցինք, եւ արեւարեւ, այս ժո-
ղովը համերաշխ գործակցութեան սքանչելի դուռ մը բացաւ, բայց
աւա՛ղ որ, երկար կեանք չունեցաւ:

— Ապրիլ 24-ը վրա հասաւ, եւ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկե-
ղեցիին մէջ մեծ սղահանդէս տեղի ունեցաւ, 1915 Ապրիլ 11/24-ին
տարադրեալ հայ մտաւորականներու նահատակութեան առթիւ: Քա-
ռածայն սլատարազ՝ Կոմիտասեան երգչախումբին միջոցաւ, հոգե-
հանգիստ խնայ յուզիչ, որու միջոցին Չաւէն Պատրիարք խօսեցաւ
խնամեալ դամբանական, բնարան առնելով՝ « Եթէ ո՛չ հատն ցոյթ-
« նոյ անկեալ յերկիր մեռանցի, ինքն միայն կեայ, ապա թէ մեռա-
« նցի քաղով արդիւնս առնէ », խօսքը, եւ ըսաւ թէ՛ բոլոր այն
նահատակները ցորենի հատիկներ են, հողին մէջ ծածկեալ, սլտի
ծլին, բազում արդիւնք յառաջ սլտի բերին: Այո՛, բայց՝ ե՞րբ...
ե՞րբ... 1915-էն ի վեր գրեթէ քառորդ դար մը սահեցաւ, եւ մենք
կը մնանք դեռ ցիրուցան, անհայրենիք, ալեծածան, ամէն տարի ալ
ողբալով Ապրիլ 24-ի ամենադառն յիշատակը...:

— Մայիս 2-ին, Երկրորդ անգամ ըլլալով «Թայմզ»-ի թղթակից
հարիւրապետ Համբին կուզար ինձ մօտ (եկած էր Ապրիլ 13-ին) եւ
ուզեց զարձակ տեղեկութիւններ մեր աղագային վիճակին ու կատար-
եալ տեղահանութիւններուն ու ջարդերուն վրա, տեղեկութիւններ՝
դորս տե՛ր իրեն կարելի եղածին չափ մանրամասն, թէ՛ բերանացի եւ
թէ՛ զրաւոր, զորս կը շարագրէր ողբացեալ զաւակս՝ Արամ:

1919 Մայիս 20-ին, Բերայի Հայկական Գլխաւին մէջ (որ 1918-էն
ի վեր հայութեան համար լաւ կեդրոն մը եղած էր) կը հիւրընկալ-
էր Տոքթ. Տէսչան ծանօթ Ֆրանսացին, որ կուզար Հայաստանէն,
ուր տարած էր բաւական ժամանակ եւ սորված իսկ էր հայերէն:

Երկար խօսակցութիւններ տեղի ունեցան իր հետ՝ Հայաստա-
նի նորածին Հանրապետութեան մասին. իրախօսիչ չէ յուսադրա-
կան՝ ստուգապատում լուրեր տաւ, բայց խոր տրամութեամբ ալ
լեցուց մեր սիրտերը, երբ տեսակ մը բողոքածայն անկեղծութեամբ
յարեց՝ թէ այնտեղ, զժքախտարար, կը տիրէին կուսակցական ի-
րերատեաց տխմար սլայքարներ, որոնք կրնային վնասարեւ ըլլալ...

— Մայիս 23-ին, այցելութեան գացի Չաւէն Պատրիարքին, տե-
ղեկութիւն առնելու իրաց վիճակի մասին: Քոյն էր Քաղաքական
Ժողովի ատենապետ Տոքթ. Դաւիթեան: Հարցուցի թէ ի՞նչ լուր

կար Փարիզէն, Համադումարը ինչո՞վ կը դբաղէր, ի՞նչ կը գործէր : Պատրիարք եւ ատենապետ մի կերպ վարանումով իրարու երես չա-
յեցան . « Դեռ լուր մը, բան մը չգիտեմ » ըսելէ յետոյ, կրցան ինձ
ցոյց տալ Պօղոս Նուպար Փաշայէն նոր հասած ՀԵՌԱԳԻՐ մը, որ
կը տեղեկացնէր, թէ՝ « Ազգային Պատւիրակութիւնը ամէն ցամփ
« կընէր, որպէսզի Հայաստան ամբողջովին գրաւէր Համաձայնա-
« կաններու (ի՞մա՛ տեղւիական - Քրանտական - խտալական) խառն
« բանակէն, մինչեւ որ վերջնականապէս որոշէր ու հրատարակէր
« անոր mendataire կառավարութիւնը » :

Երկուքն ալ թէեւ գոհ էին այս հեռագրէն, բայց Պատրիարքը
կը կասկածէր, ինչպէս եւ ալ կը կասկածէի, թէ արդեօք կատարւած
այդ աշխատութիւնները յաջողութիւն կունենայի՞ն : Այս կասկածը
հետագային պարապը չելաւ « ըստ անեկան բաղդի » . Համաձայնա-
կանները մաղերնուն մէկ թելն իսկ չչարժեցին, վնասակար իսկ ե-
ղան բազմաչար Հայաստանին, երբ գերմարդկային աշխատու-
թիւններ, արատովոր դիմումներ, առատահոս ծախքեր չէին խը-
նայէր միզմիոյ կնի Փարիզի մէջ, փայլուն խոստումներու հոսան-
քէ մղւելով, ապացոյց՝ Ա. Ահարոնեանէ ինձ հասած այն նամակնե-
րը, զորս ներկայացուցած եմ նախապէս, եւ պիտի կարգանք ուրիշ-
ներ ալ :

Այդ օրերուն էր, այո՛, 1919 Մայիս 24-ին, որ Երեւանէն կը վե-
րադառնար Հայաստանի Պատւիրակութեան փոխ - նախագահ Պ. Մի-
քայէլ Բարաջանեան (այժմ մեռած), որ պիտի երթար Փարիզ, Խա-
ղաղութեան Ժողովին մէջ Ահարոնեանի գործակցելու :

Մայիս 27-ին, Հայկական Գլխաւր բարեգալուստի յատուկ թէ-
յասեղան մը սարքեց իրեն համար . ազգայիններու կարեւոր խումբ
մը փութացած էր հոն ողջունելու ղինքը : Բարաջանեան խօսեցաւ
Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած բոլոր անցուղարձերու մասին, եւ
բաւ, թէ՛ այնտեղ թէպէտ ստեղծւած էին ծանրածանր դրութիւն-
ներ, սակայն պիտի չուշանային լաւագոյն օրերը, պիտի տիրէր խա-
ղաղութեան քարեքաւտիկ շրջանը...

Կը հաւատայինք բոլոր ըսածներուն, հաճութեամբ կունկնդրէինք
իր խօսքերուն, թէեւ խրախուսիչ ոչ մէկ կէտ կը նշմարէինք անոնց
մէջ, որովհետեւ երկդիմի հանգամանք մը ունէին ըսածները, եւ
կարոտասանէին ծամժմելով ու այն աստիճանի բռնադրօսիկ ձեւով,
որ կարծէք ըսել տալ կուզէին, թէ ինչո՞ւ համար ղինքը նախարար
կամ նախարարապետ ընտրած չէին, որպէսզի Հայաստանի փրկու-
թիւնը չուշանար . ո՞վ անափառութիւն...

— Յաջորդ օրը Հայաստանի Հանրապետութեան տարեգարձն էր, « ՄԱՅԻՍ 28 » . այս առթիւ կազմւած էր Յանձնախումբ, որ Բերայի Սիլլոդոսին մէջ մեծ հանդիսութեամբ տօնել տալու էր այդ բերկրառիթ տարեգարձը :

Յանձնախումբը զիս իրեն նախագահ էր որոշած, եւ ես ընդունած էի այդ պատիւը, ու ընկերներուս հետ անմիջապէս սկսած զբաղիլ հարկ եղած կարգադրութիւններով : Ծիշտ 27 Մայիսի գիշերն էր, երբ տանս մէջ գումարւած էինք, յա՛նկարծ, Հայկական Պատուիրակութեան քարտուղար Պ. Ծ. Թախթաճեան եկաւ ու խնդրեց ինձմէ, որ վաղիւ կատարելի հանդէսին մէջ խօսեցնել տամ Պ. Բարաջանեանին, ու անձամբ երթամ հրաւիրել զինքը :

Առանց այլեւայլի, գիշերով գացի Թոքթալիան պանդոկը, ուր լծած էր Բարաջանեան . եկաւ սրահը, ու իրեն հետ երկար խօսակցութիւններէս վերջ, խնդրեցի, որ բարի ըլլար յաջորդ օրւան հանդէսին ներկայ գտնիլ, ու բանախօսէր, եթէ կարելի էր, Հայաստանի Հանրապետութեան տարեգարձին առթիւ :

Բարաջանեան, չգիտեմ ինչո՛ւ, յանկարծ ջղայնացաւ, մերժեց առաջարկս : Չպնդեցի, եւ առ ի քաղաքավարութիւն հրաւիրեցի զինքը, գոնէ իրը լուռ հանդիսական, մասնակցիլ մեր ուրախութեան :

Փոքր ինչ մտածելէ յետոյ, « Ատի կարելի կը լինի, կը գամ, բայց չխօսելու պայմանաւ » , ըսաւ : « Լա՛ւ, Եկե՛ք ու մի՛ խօսիք » , եղաւ պատասխանս իրեն, որ այդ պահուն կատարեալ մեծամոլի մը տպաւորութիւնը թողուց իրաս, իր շարժումներովը ու հստիտ ժպիտներովը :

Հետեւեալ օրը « ՄԱՅԻՍ 28 » , որոշւած ժամանակին՝ Թախթաճեանը հետս առնելով, գացի Թոքթալիան պանդոկը ու առաջնորդեցի զինքը Սիլլոդոս, ուր ներս մտնել հաղիւ թէ կարելի եղաւ, այն ալ՝ հանդէսին հսկող Հայ Արիներու շնորհիւ, զի ընդարձակ սրահը, զոր Յոյները սիրալոթար տրամադրած էին մեր ազգային տօնին համար, լեցւած էր կանուխէն երկսեռ ամենահոծ բազմութեամբ . դժւարաւ կարող եղանք բարձրանալ բեմ, եւ ահա ուժգին ծափահարութիւններ բարեկեցին Բարաջանեանը, որ գլխի յաջ եւ ահեակ խոնարհութիւններով ու ձեռքերու վեր ի վայր, աջ ու ձախ շարժումներով փոխադարձեց ժողովուրդին բարեւը, ու նստաւ իրեն համար պատրաստւած աթոռին վրայ :

Նրբ լուծիւնը տիրեց, քանի մը խօսքով հանդէսին բացումը կատարեցի, եւ առաջարկեցի ոտքի կանգնիլ պահ մը՝ ողջունելու Հայաստանի Հանրապետութեան այս անդրանիկ տարեգարձը եւ ի

յարգանս յիշատակի ամէն անոնց, որոնք իրենց կեանքը զոհեցին այդ Հանրապետութիւնը ծնուցանելու: Ամբողջ սրահը վեր կացաւ ա՛յն-
պիսի խոր ու պատկառաղդու լուսթեամբ եւ անշշուկ, որ կը թւէր
թէ սրահին մէջ ոչ ոք կը գտնւէր:

Յետոյ խօսք առի ես ու ըսի. « Սիրելի ազգայիններ, մեծ օր է
« այս օրս ուրախութեան, զի դարերէ ի վեր գնշւած Հայաստանը կը
« վերածնի. ուրախ եմ որ պատիւ ունիմ Ձեզ ներկայացնելու Պ. Մ.
« Բաբաջանեանը, որ կարծեմ յատկապէս կուգայ Այրարատէն, Հա-
« յաստանէն, մեր միտքն ու սիրտը իր խօսքերովը փոխադրելու դէ-
« պի Մայր - Հայրենիք այս պահուս »:

Կրկնեցան ծափահարութիւնները, եւ այն Բաբաջանեանը, որ
որոշած էր բերանը չբանալ, չխօսիլ, չկրցաւ դիմանալ, ելաւ ոտքի,
հասակը ցցեց, յառաջացաւ մէկ քանի քայլ եւ ճիշտ ժամուկէս բա-
նախօսեց, զնահատութեան արժանի ճարտասանութեամբ արդարեւ,
եւ խանդավառեց ժողովուրդը, պատմելով Հայաստանի անցուցած
ճգնաժամերը, հոն տեղի ունեցած պատերազմները, Հանրապետու-
թեան ինչպէս հռչակելը, անոր ժողովները, նախարարական կազ-
մը, եւայլն, եւայլն, ու հրաւէր կարգաց հայութեան ձեռն ի ձեռն
աշխատիլ նորածին Հայրենիքի բարեկաւութեան ու յառաջդիմութեա-
նը համար:

Երբ Բաբաջանեան վերջացուց խօսքը, ես ներկայ ժողովուրդին
կողմէ շնորհակալութիւն յայտնեցի, ու երբ իր ձեռքը սեղմեցի, ին-
քը ժպտալից ու զոհունակ դէմքով ըսաւ, թէ՛ « Լաւ էր խաղը՝ զոր
խաղացի »:

Ապա դարձեալ խօսք առնելով, ըսի թէ՛ Հայաստանի կարիքը խիստ
շատ է, թէ՛ կադմլած է « ՀՕՄ » անունով Հայաստանի օգնութեան
Միութիւն, թէ՛ կայ արդէն ՆՊԱՍՏԻՅ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ, ՀԱՅ ԿԱՐ-
ՄԻՐ ԽԱԶ, ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏՈՒՆ, ՏԻԿՆԱՆՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆ, որոնց բո-
լորին նպատակն է Հայաստանի օգնել, ուստի հարկ անհրաժեշտ է
որ մեր նպաստներն ու օժանդակութիւնը չխնայենք ասոնց, որպէսզի
նորադատ Հայրենիքի բարգաւաճումը տեսնենք օրէ օր:

Ժողովուրդը ծափածայն «Կեցցէ՛ Հայաստան» գոչելով ընդու-
նեց առաջարկս, եւ պէտք է խոստովանիլ թէ՛ երբե՛ք եւ երբե՛ք չզը-
լացաւ իր լուծման սոյն սուրբ նպատակին:

— Ես չէի դադրեր ինձ վստահւած պաշտօնները իմօլսանն կա-
տարելէ. միշտ կուղէի Հայ Կարմիր Խաչին եւ Հայ Բժշկական Միու-
թեան ղործունէութեան վրա ուշադրութիւններ դրաւել. կը գրէի ա-

մէն կողմ նամակներ, որոնցմէ կը սիրեմ նշանակել հոս հետեւեալը, զոր ուղղած եմ Կարկաթա, Տիկին Հոխիսիմէ Արշակունի աղգասէր Հայուհիին*, եւ իր ամուսինին:

Բերա - Կ. Պոլիս, 31 Մայիս 1919

« Աղնւափայլ

« Տէր եւ Տիկին Հ. Արշակունի

ի Կարկաթա

« Ապրիլ 9 Թւակիր ձեր քարտ - փոստը մեծ հաճոյքով ստացայ
« երկու օր առաջ եւ շատ ուրախ եղայ. Ձեր առողջութեան բարի լու-
« բերը առնելով: Ձեր այդ քանի մը տողերը մտքիս մէջ արթնցուցին
« անմիջապէս Ձեր սիրելի ծնողքին հետ ունեցած մեր հին բարե-
« կամութեան քաղցր յիշատակները, զորա գրիչս կարող չէ այժմ
« պատմել:

« Իմ անկեղծ շնորհակալութիւններս աքսորէ ողջմամբ վերա-
« դարձիս առթիւ յայտնած Ձեր խնդակցութեանը համար. ուրախ
« եմ յայտնելու, թէ՛ շնորհիւ Աստուծոյ, ստոյգ մահէ մը ազատուե-
« լէ յետոյ, հաճոյքն ունեցայ քիչ օր առաջ տօնելու ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻԱ
« չորրորդ տարեդարձը, վասն զի հիմա ինքզինքս կը նկատեմ իբր
« երկրորդ անգամ ծնած մը, աքսորիս ատեն մէկէ աւելի անգամներ
« մահւան հետ դէմ առ դէմ դռնւած բլլալով:

« Կուղէք Տրապիզոնի Առաջնորդ ԹՈՒՐԵԱՆ ԳԵՈՐԳ վարդապետի
« մասին տեղեկութիւն ստանալ. այդ վարդապետը իմ ալ բարեկամս
« էր. ցաւ է ինձ ասել, թէ իր անունը կը դառնէր վերջերս Ազգային
« Պատրիարքարանի կողմէ հրատարակւած նահատակ Հայերու սե-
« ւածիւր ցանկին մէջ. կը պատմելի, թէ Տրապիզոնէն տեղահանւած է
« Կարին զրկելու պատրուակաւ, բայց ճանապարհին անհետ եղած
« է եւ չէ հասած իր աքսորավայրը, ինչպէս եղած է շատ շատերու,
« որոնք տեղահանւեցան Թուրքերու կողմէ:

« Այսպիսիներու շարքին մէջ կողբանք նաեւ իմ ալ մօրաքեռորդ-
« ւոյս՝ Եղեարդ Պէյաղեան երիտասարդին անհետացումը, որուն հա-
« մար կրցանք ստոյգ տեղեկանալ, թէ ուրիշ երկու հարիւր Հայե-
« րու հետ Պրուսայէն տեղահանւելով՝ վայրագօրէն սպաննւած ու

*) Տիկին Արշակունի աղջիկն է իմ վաղեմի բարեկամ Հայկազունիի, որ իր կը-
նայր հետ Տաֆաշի երկրաշարժիմ փլատակներուն տակ մնաց: Տ. Վ. Յ. Թ.

« այրւած է՝ յետոյ: Հայ Ազգին ունեցած կեանքի ամբողջ կորուստը,
 « տեղի ունեցած անասելի ճիւղալուծութիւններու երեսէն, կը հասնի
 « կըրթ հաշտով մէկ միլիոնի, որուն մէջ անմխիթար կերպով կող-
 « բանք մահը բարձր մտաւորականներու, նշանաւոր բանաստեղծնե-
 « րու, արեւստադէտներու, բժիշկներու եւ ուրիշ համբաււոր անձ-
 « նաւորութիւններու... Ա՛հ, կը խնդրեմ, որ ներքէք ինձ չչարունա-
 « կել ամէն ինչ որ կը յիշեմ... կարող չե՛մ աւելին գրել այս մա-
 « սին...

« Երէկ, 29 Մայիս, երջանիկ առիթը ունեցանք տօնելու Առաջին
 « Տարեգարձը մեր փոքրիկ Հայկական Հանրապետութեան, որ անց-
 « եալ տարի ծնաւ սիրելի Արարատի բուն սրտին վրա. յոյս մեծ ու-
 « նինք, որ մօտ ապագայի մէջ պիտի տօնենք մեր Միացեալ Անկախ
 « Հայաստանի հռչակումը. կը մաղթեմ, որ կարող ըլլամ յաջորդ
 « նամակներս ուղղել Ձեզ ազատագրւած Մեծ Հայաստանէն:

« Կը ներքէ՞ք, որ առիթէն օգուտ քաղեմ Ձեզի գաղափար մը
 « յայտնելու համար:

« Տեղեկացայ, թէ՛ Կալէաթացի մեծահարուստ Հայ մը առա-
 « ջարկեր է թորգում եպ. Գուշակեանի, երբ սա ձեր քաղաքը կը դըտ-
 « նէր, մէկ միլիոնի նէր մը ընել Ազգին, եթէ թուրեան Գէորգ
 « փարգապետի ողջ լինելուն բարի լուրը հաղորդէի իրեն: Այս բարե-
 « բատիկ լուրը այլեւս անկարելի ըլլալով՝ կուգամ հարցնել, թէ
 « չէ՞ք յուսար, որ նոյն անձնաւորութիւնը՝ Պ. Պետրոս Կրետ, ալ
 « լամադիւր ըլլայ ի յիշատակ մարտիրոսացած վարդապետին, նւի-
 « րելու ո՛չ թէ իր խոստացած միլիոնը, այլ դոնէ ի՛նչ որ ինքը յար-
 « մար պիտի դատէր ի նպաստ:

« 1.- Հայ Բժշկական Միութեան, որ Հայ Կարմիր խաչին գոր-
 « ծակցելով պիտի դրկէ Բժշկական առաքելութիւններ տառապած
 « Հայաստանի զանազան կողմերը:

« 2.- Ազգային Որբախնամին, այն հազարաւոր խեղճ որբուկ-
 « ներուն, որոնք Ազգին ժառանգ մնացին մեր նահատակած եղբայր-
 « ներէն եւ որոնք նշանակւած են մեր ապագայ սերունդները կազմե-
 « լու:

« Ես պատիւը ունիմ ունիմ Հայ Բժշկական Միութեան եւ Հայ
 « Կարմիր խաչի նախագահութիւնը վարելու. իսկ Որբախնամի նա-
 « խագահը Սրբազան Պատրիարքն է. ուստի զրկելիք գումարները
 « կարելի է յղել ուղղակի Սրբազան Պատրիարքին, որու հասցէն կը
 « գտնէք ներփակ, պայմանաւ որ՝ ամէն մէկի յատկացւած գումար-
 « ները առանձինն նշանակւած ըլլան ձեր կողմանէ:

« Վստահ եմ, որ Ձեզմէ կախում ունեցած ո եւ է աշխատութիւն
« Հպիտի զլանաք այս մասին եւ պիտի յաջողիք վերոյիշեալ աղնւա-
« սիրտ անձնաւորութենէն ստանալ ի՛նչ որ կարենաք ի նպաստ սոյն
« կազմակերպութիւններուն եւ հայթայթել ինձ ցանկալի առիթը
« արձանագրելու Ձեր անունին հետ եւ այն բարերարի անունը Հա-
« յաստանի նպաստողներու ցանկին մէջ:

« Յարգալիւր բարեւներով,

Ձեզ միշտ անձնէր

Տոբ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան

Տէր եւ Տիկին Արշակունի իմ այս նամակիս պատասխան չու-
չացուցին, եւ իրենցմէ կը ստանայի 1919 Յուլիս 31 թւականաւ եր-
կար նամակ մը, որուն վերջին մասը վերաբերեալ ազգային նպաստ-
ներու հարցին, կը փութայի նոյնութեամբ հաղորդել Ձաւէն Սրբա-
ղան Պատրիարքին: Ահա այդ մասը.

« Այժմ Պ. Պետրոս Կրէտ հոս չէ, Հիմալայեան լեռները՝ Սիմլա
« ըստած տեղը օգափոխութեան դնացած է. Նոյեմբեր ամսոյ վերջե-
« ղուն կը վերադառնայ տեղս: Ես իմ պարտականութիւնս կատա-
« ռելով՝ կը խօսիմ իր հետ երբ վերադառնայ, եւ որպէսզի առաջար-
« կիս ուժ տրւի, ուրախ պիտի լինէի, եթէ Գերսոյատիւ Պատրիարք
« Սրբաղան Հայրը պաշտօնապէս դիմում անէր այդ մասին: Ես ներ-
« փակ կը զրկեմ հասցէները որոնց որ դիմում անելու պէտքը կայ:
« Դիմումի մէջ՝ զիրենք լաւ չոյելէ եւ բրած բարեգործութիւնները
« գովաբանելէ յետոյ, առաջարկելու է նոր օգնութիւն: Անուններ.

1.- J. C. Galustan Esq., 2.- P. H. Crete Esq., 3.- C: Phillips
Esq., 4.- D. A. David Esq., 5.- A. Stephan Esq., 6.- A: M: Arra-
toon Esq., 7.- Joakim Nahapiet Esq.

Ձաւէն Պատրիարք փութաց սրտառուչ նամակներ պատրաստե-
լով ուղղել զանոնք վերոգրեալ հասցէներուն. սակայն, ո՛չ մէկէն
ձայն - ձուն չեւաւ. մէ՛կ սանթիմ իսկ չեկաւ Կալիթայէն. եւ պատ-
ճառն այն էր, որ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս, (այժմ Պատրիարք Երու-
սաղէմի), Ամենայն Հայոց Հայրապետին (Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին)
յանձնարարութեամբ, Հնդկաստան ուղեւորած էր եւ հանգանակու-
թեան ձեռնարկած, ի նպաստ էջմիածնի հովանիին ներքեւ ասպաստ-
նած Թրքահայ փախստականներու, որոնց դառն վիճակը կարօտ էր
մեծագոյն օժանդակութեան:

— Բայց, Հեռգհեմէ Հայաստանէն եկած լուրերը թէեւ ուրա-
խառիթ այլեւ տրտմախառն կերեւային, զի բացի հոն տիրող կարօ-
տութիւններէն, կիմանայինք, որ հարեւան օտար ազգերու ոտնձը-

դուժինները սպառնական հանգամանք կունենային, կը խանգարէին Հայաստանի Հանրապետութեան շինարարական ձեռնարկները, թոյլ չէին տար որ ներդաշնակութիւնը, խաղաղութիւնը հոն տիրէր, ինչպէս կը գրէր ինձ բարեկամս Բարախանեան (Լէօ) իր 19 Յուլիս 1919 թւակիր երկար նամակովը: Իրեն յղած էի շատ մը գիրքեր, եւ ուղղած էի նաեւ կարգ մը հարցումներ կովկասահայ հին բժիշկներու մասին, որոնց համար տւած պատասխանն ալ կը ստիպւիմ ներկայացնել, նամակին ամբողջութիւնը չխանգարելու փափաքով:

« Սիրելի բարեկամ Պ. Տոքթոր,

« Ձեր ուղարկած գրքերը, լրագիրները եւ նամակները անմիապ
« ստացած եմ մեծ շնորհակալութեամբ: Թղթի իւրաքանչիւր պա-
« տուիկ մեծ հետաքրքրութիւն պատճառեց ինձ. ա՛յնքան կտրւած
« « ենք մնացեալ աշխարհից եւ մանաւանդ արեւմտեան հայութիւնից:
« Անագիւն հետաքրքրութեամբ կարդացի մանաւանդ ձեր մանրամասն
« նամակը, որ ինձ մեծ հաճոյք պատճառեց իր մէջ ամփոփած տեղե-
« կութիւններով:

« Նոյն գրաբերի միջոցով ուղարկում եմ Ձեզ իմ հետեւեալ չորս
« աշխատութիւնները. 1) Երեւանի, 2) Ղարաբաղի թեմական դպ-
« րոցների պատմութիւնները, 3) Հայոց հարցի վաւերագրերը եւ
« 4) Վարդանանք: «Վանի թագաւորութիւնը» եւ «Հայ Հայրենիքը»
« արտատպութիւններ են իմ «Հայոց Պատմութիւն»-ից. առաջինը
« Ուրարտուի պատմութիւնն է, երկրորդը՝ Հայաստանի աշխարհա-
« գրութիւնը: Բայց թէ կամենաք, այդ երկուսն էլ կուղարկեմ ու-
« բախտութեամբ Սէյեհատի երկասիրութիւնների հետ, որից մի աւել-
« լորդ օրինակ ունեցել եմ գրադարանիս մէջ, բայց, դժբախտաբար,
« չգտայ որ այս անգամ ուղարկեմ: Յամենայն դէպս, կարող էք հա-
« մարել, որ այդ գիրքն ունէք իրրեւ Ձեր սեփականութիւն:

« Ձեր միւս յանձնարարութիւնների մեծագոյն մասը դժւարնե-
« րից դժւարն է: Պէտք է իմանաք, սիրելի բարեկամ, որ Թիֆլիսը
« պատերազմի ընթացքում շատ փոխեց, իսկ այժմ, վրաց տիրա-
« պետութեան տակ, բոլորովին կորցրել է իր նախկին մտաւոր - կուլ-
« տուրական նշանակութիւնը: Այս մասին գուցէ աւելի մանրամասն
« գրել մի այլ անգամ, այժմ շտապեմ ժողովի գնալ, իսկ Ձեր նամա-
« կարերը մեկնում է շուտով: Բացի սրանից, առաջ էլ հին եւ հաղ-
« ապիւտ գրքեր գտնելու համար պէտք էր սպասել յարմար առիթի,
« երբ շուկայ կը հանւի այդպիսիները: ԱՐԱՔՍԻ համարներից չա-
« տերը ես էլ չունեմ եւ գտնել այստեղ չեմ կարողանում: Պէտք է
« որոնել Երեւանում, ուր ապրում էր խմբագրի եղբայրը. իսկ ՓԱ-

« ԲՈՍԻ մասին եւ յանձնարարել եմ այստեղի Բիւքինիստներին, որ
 « եթէ դոնեն, պահեն ինձ համար: Հէնց որ այս միջոցով ձեռք բեր-
 « ւի, իսկոյն կուղարկեմ Ձեզ:

« Գալով հայ բժիշկներին, իմ գիտցածները հետեւեալներն են.
 « Դաւիթ Ռոստոմեանի կենսադրութիւնը (նոր) տպած է Բագուի
 « Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան Պատմութեան մէջ, որ սա-
 « կայն դեռ լոյս չէ հանւել, թէիւ տպած է դեռ 1915-ին: Պիտի աշ-
 « խատեմ մի հատ ձեռք բերել կենսադրութեան հեղինակի միջոցով,
 « հէնց որ նա կը դայ այստեղ. այս աշխատութեան մէջ Դուք նոր
 « նիւթեր պիտի գտնէք:

« Գէորգ Ախվէրտեանի աղջիկը տարիներ առաջ կենդանի էր,
 « այս վերջին համաճարակներից աղատւել է, պէտք է որոնել նրան
 « եւ այդպէս տեղեկութիւններ հաւաքել: Բժ. Տէր Միքայէլեանի
 « պատկերը տարիներ առաջ տպել էր դերասան Վրոյրը իր «Յուշա-
 « րար»-ի մէջ, բայց նա հիմա այստեղ չէ. դուցէ ուրիշ տեղեկու-
 « թիւններ էլ գիտէ: Ձեր ուղարկած ցանկի մէջ անուններ կան, ո-
 « թո՛ք խոստովանում եմ, առաջին անգամ եմ լսում, օրինակ՝ Աղա-
 « թոն Սմբատեան: Բժ. Տէր Ղուկասեանի մասին երկու - երեք բան
 « հաղիւ գիտեմ, այնպէս որ, սիրելի բարեկամ, հաղիւ թէ կարելի
 « լինի, գո՛նէ իմ ջանքերով լիուլի դո՛հացում տալ Ձեր հետաքրքրու-
 « թեան: Բայց եւ պիտի աշխատեմ որչափ հնար է, հարցութիւնք ա-
 « նել. յարմար ժամանակ կը լինի աշնան: Այժմ սարսափելի չո-
 « գեր կը տիրեն եւ տանից դուրս դաշն անգամ դժար է:

« Առաքել Սարուխանեանը երկու տարի առաջ այստեղ էր, այդ
 « ժամանակից յետոյ ոչինչ տեղեկութիւն չունեմ:

« Մեր ազգային գործերը ընդհանրապէս լաւ վիճակի մէջ չեն:
 « Անգլիական խարդախ եւ անհոգի քաղաքականութեան շնորհիւ Ղա-
 « բարադի 200 հազար հայութիւնը մատուցեց բուրքերին, կոտորած
 « եղաւ այնտեղ եւ դեռ աւելի մեծ դժբախտութիւններ սպասում են:
 « Անգլիացի անունը հայ ժողովրդի մէջ այժմ ատելութեամբ է հըն-
 « չում. չկայ մէկը որ չսաէ, թէ տանիկներն անգամ այն չեն արել
 « այստեղ ինչ անում են անգլիացիները. գրել այս մասին մանրա-
 « մասնօրէն երկար կը լինի. յամենայն դէպս իմացէ՛ք, որ հայու-
 « թիւնն այս րոպէիս, չնայած բոլոր վարդապոյն խոստումներին, ա-
 « մենամուայլ ժամանակներ է ապրում:

« Վերջացնելով նամակս, եւ դարձեալ խնդրում եմ Ձեզ, որ հա-
 « ւաքէք ինձ համար զրքեր, թերթեր եւ այլ նիւթեր հայերէն եւ ֆը-

« րանսերէն լեզուներով. կողենայի ունենալ Շամբի եւ Արագածի
« ամբողջական ժողովածուները, բայց մանաւանդ «Ճակատամար-
« տ»-ը:

« Տարարախտարար դրամ Ձեզ ուղարկել չեմ կարողանում, ո-
« րովհետեւ այստեղի մեր դրամը միանգամայն անարժէք է դարձել,
« բայց հէնց որ մի քիչ կը լաւանայ դրութիւնը, ես իսկոյն կը հա-
« ցնեմ Ձեզ հարկաւոր եղած գումարը:

« Դուք միայն, խնդրում եմ, մի' մոռանաք ինձ, ինչպէս մինչեւ
« այժմ չէք մոռացել: *)

« Խորին յարգանքով սեղմելով Ձեր ձեռքը, մնում եմ

Միշտ Ձեր
Ա. ԲԱՅԱՆԱՆԵԱՆ

Շատ տխուր է, արդարեւ, Բարախանեանի նամակին Հայաստա-
նի վերաբերեալ մասը, ինչպէս տխուր էր անոր 1919 Մարտ 30-ին
գրածը, ուրկէ մաս մը արդէն հրատարակած եմ, եւ որուն մէջ ինքը
բնաւ ուրախութիւն չէր յայտնէր Հայաստանի ազատագրութեան մա-
սին եւ կըլլար չարագուշակ:

Հոս այդ նամակը այս անգամ իր ամբողջութեանը մէջ կը ներ-
կայացնեմ, թէեւ սկիզբը անձիս վերաբերեալ տողեր ունին, բայց իր
աշխատութիւններուն մասին ալ կը պարունակէ տեղեկութիւններ,
որոնք կարեւոր են յոյժ ծանօթանալու համար այդ անխոնջ գրող ու
կարգացող պատմագէտի կեանքին, որ մեռաւ 1932-ին:

Ահաւասիկ իր այդ նամակը.

Թիֆլիս, Մարտ 30 (Ն. Տ.) 1919

« Իմ շատ սիրելի բարեկամ Դոքտոր,

« Վաղուց փախաքում էի առիթ գտնել իմ ջերմ խնդակցութիւնը
« յայտնելու Ձեր ազատման համար. ուրախ եմ, որ այսօր այդ ա-
« որթը գտայ եւ կարող եմ Ձեզ մի երկու տող գրել: Սեղմում եմ
« Ձեր ձեռքը, ուրախութիւնս եւ շնորհաւորութիւնս եմ ուղարկում,
« թէեւ, գիտեմ, Դուք վաղուց մոռացել էք աքսորի դառնութիւնը,
« ուրախ եմ, որ Դուք նորից վերագառնում էք գիտութեան եւ մաս-
« նաւորապէս հայ բանասիրութեան, որի ասպարիզում այնքան
« բեղմնաւոր գործունէութիւն էք ցոյց տւել:

*) Ոնդի. պատերազմէն առաջ ալ ԲՊԳԱԿՑՈՒՄԻՆ ունէի Լեօի հետ, եւ շատ
գիրքեր գրկած եմ իրեն:

« Ձեր երկու նամակն ստացել եմ եւ կատարելով Ձեր ցանկու-
 « թիւն, ահա ուղարկում եմ Ձեզ առ այժմ, 1) «Հայոց Պատմութիւն
 « Ա. Հատոր», ո՛չ թէ սովորական ծախու օրինակներից, այլ մէկն
 « այն սակաւաթիւ օրինակներից, որ առանձին աղնիւ թղթի վրա տը-
 « պել եմ տւել յատկապէս իմ բարեկամների համար, 2) «Սահմանա-
 « վէճեր», որ նոր հրատարակւեց, օրւայ մեծ պայքարի լուծման նը-
 « պաստելու համար:

« Խնդրեմ յատկապէս այս երկրորդ գրքի վրա ուշադրութիւն
 « դարձրէք Դուք եւ Կ. Պոլսի մեր բոլոր ազգայինները: Այս բոլորին
 « ճգնաժամի մէջ է իմ հայրենիքը, Ղարաբաղը, հայկական այդ քա-
 « ջարի Ղարաբաղը, որ ուզում է միանալ Հայաստանի Հանրապե-
 « տութեան, բայց Բագուի թուրք կառավարութիւնը աշխատում է
 « բռնութեամբ իրան հպատակեցնել եւ — ի նախատինա. քաղաքա-
 « կրթեալ եւ լուսաւոր Անգլիայի — այդ վայրենի բռնութիւնը պաշտ-
 « պանութիւն է գտնում անգլիական զօրքերի հրամանատար Թոմսը-
 « նի կողմից: Յուզւած է այստեղի ամբողջ հայութիւնը. կամովին
 « անձնատրութիւն, ի հարկէ, չի լինի եւ — իմ ձեռքը դողալով է
 « գրում այս տողերը — գո՛ւցէ անգլիական սւիներն այժմ ծակոտեն
 « դժբախտ Հայի մարմինը: Պէտք է ասեմ, որ Անգլիացիների այս-
 « տեղ գալը յատկապէս եւ միմիայն Հայերի համար մի երկնառաք
 « պարգեւ էր, հրճւանքի եւ մխիթարութեան մի տօն: Այժմ որպի-
 « սի՞ հիասթափութիւն: Երեւակայեցէք, սիրելի բարեկամ, մի ժո-
 « զովուրդ, որ հրաշակերտել է Տաթևի եւ Գանձասարի վանքերը,
 « պիտի՞ Գլադստոնի հայրենակցի ստիպմամբ, պիտի վիզ ճկէ դեռ
 « բարբարիկ մի ժողովրդի առաջ, որ դեռ վաչկատուն դրութիւնից
 « չէ դուրս եկել: Ահա կը խնդրէի՝ որ Կ. Պոլսի մամուլը եւ ազդե-
 « ցութիւն ունեցող շրջանները խօսէին այս մասին, գո՛ւցէ ալբտեղի
 « անգլիական հրամանատարութիւնն ազդւի եւ ազդէ այստեղի վը-
 « րա:

« Բացի այս երկու գրքերից, պատերազմի ընթացքում լոյս են
 « տեսել եւ հինգ ուրիշ աշխատութիւններս, որոնցից երկուսը Ղա-
 « բարաղի եւ Երեւանի՝ թեմական դպրոցների պատմութիւններն են,
 « երկու խոշոր հատոր, 1300 էրես իմ «Հայ. Պատմ.» դիրքով. այս
 « հատորներն էլ կուղարկեմ Ձեզ մի այլ պատեհ առիթով. այժմ չը
 « գիտեմ, պիտի անվտանգ հասնե՞ն Ձեզ այս երկու գիրքը: Ստա-
 « նալուց՝ խնդրեմ ինձ տեղեակ կացուցանէք:

« Շա՛տ սրտառու է Պալսեցիների քերականոց ձգտումը գնալ ա-
 « զատւած Հայրենիքը: Ես, սիրելի բարեկամ, երկու տարի է այս-

« քան սարսափներ եմ տեսել, որ առանձնապէս՝ չեմ ոգեւորուում մեր
« ազատութեամբ, եթէ այդպիսին ունենանք իսկ: Այս բոլորին հայ
« ժողովուրդը մեռնում է, սովն ու բժար տիֆը տասնեակ հազար-
« ներ խլեցին. օրւայ նորութիւնն այս է՝ որ սկսել է եւ քոլէրա...

« Ինձ այս բոլորին սաստիկ մտահոգութիւն է պատճառում մեր
« Վիեննայի Միջկարեանների վիճակը. եթէ մի քանի տեղեկութիւն-
« ներ հաղորդէք, չա՛տ չնորհակալ պիտի լինէի. ի՞նչպէս են, ի՞նչ
« են արել այս ամբողջ ժամանակ:

« Գալով իմ ընթացիկ աշխատանքին՝ կասեմ, որ վերջացրել եմ
« Հայոց Պատմութեան Երկրորդ Հատորը՝ Ե. դարից մինչեւ Բագ-
« րատունեաց վերջը», մի հատոր, որ առաջինից մէկուկէս անգամ
« սոււար կը լինի: Այժմ ընդհատելով աշխատանքս՝ ձեռնարկել եմ
« դրելու Հայոց Հարցի եւ մասնաւորապէս 1914 - 1919 տարիների
« պատմութիւնը, այստեղ կազմեմ մի յատուկ յանձնաժողովի ա-
« ռաջարկութեամբ. խնդրում եմ Ձեզ հաւաքել եւ ինձ հասցնել ա-
« մէն տեսակ նիւթեր, որոնք վերաբերում են այս տարիներին: Պա-
« տերապիս ընթացքում հրատարակեմ լրագիր, գիրք, թէ՛ հայերէն
« եւ թէ՛ օտար լեզուներով, նոյնպէս եւ այն հրատարակութիւննե-
« րը, որոնք այժմ լոյս են տեսնում: Ժի՛շտ է, որ Ձեզ մօտ յատուկ
« յանձնաժողով կայ՝ հայ ազգի կրած վնասները ցուցակադրելու հա-
« մար, եթէ այո, կարելի չէ՞ արդեօք ուղարկել ինձ նրա կատարած
« աշխատանքների մի պատճէնը: *) Իմ հասցէն հինն է՝

Ջերմագին ողջոյններով

Ձերդ Ա. ԲԱԲԱՆԱՆԵԱՆ

Աւելորդ է ըսել, թէ Բարախանեանի բոլոր խնդրանքներուն դո-
հացում տւած եմ. բայց ինչ որ ինձ համար սարսափելի կերեւի այս
դրութեան մէջ, անգլիական բանակին թրքասիրական, թրքամոլիկ
ընթացքը եւ հայկական ցաւին եւ արդար իրաւունքի մը հանդէպ այդ-
լուսաւորեալ ազգին ներկայացուցիչներուն ունեցած անգուլթ, անո-
ղորմ անտարբերութիւնն է, աւա՛ղ... Այդ պատճառաւ է, որ Ղա-

*) Ժիշտ է, որ այսպիսի ցուցակագրութիւն մը շինեցաւ, շնորհիւ անգլիական
զեռպետտամ մէջ գումարած յանձնախումբի մը, որում կամդամացէր Տոքթ. Գ.
Գաւիթեան՝ իրբն ներկայացուցիչ Հայոց Պատրիարքարանի, իր Ազգային վարչու-
թեան ատենապետի հանգամանքով, բայց այդ ցուցակագրութիւնը ո՛չ մէկ ար-
գիւնք չունեցւ. հայ ազգին ունեցած թիրապիսի վնասներուն փոխան քննում մը
իսկ չորեցաւ:

ըարադի մէջ տեղի ունեցան ընդհարումներ, արիւնահեղութիւններ, ջարդեր, որոնց տխուր արձագանքը կը հնչէին մինչեւ Կ. Պոլիս եւ զմեզ կը մատնէին ծայր աստիճան յուսալքութեան :

Սակայն, նոյն ատեն լուր կը հասնէր, թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը սկսած է իր հոգատարութեան ներքեւ առնել մեր պատմական ցանկալի Հայակիլիկիան, թէ՛ զայն գրաւած է բոլորովին իր բանակով, եւ հայ զինուորներու դունդ մըն ալ կազմած է, Կիլիկիան պաշտպանելու թշնամի հրոսակներու դէմ : Այս լուրը անպատում ուրախութեամբ կը լեցնէր Կ. Պոլսոյ հայութեան վերախոց սիրտը :

Ըստ այսմ սկսւած աշխատութիւնները կը շարունակէին անդուլ անդադար յօգուտ Հայաստանի, գրական ակումբներ, դանադան Միութիւններ, թատերական ներկայացումներ, հանդէսներ, երեկոյթներ ուրիշ նպատակ չունէին, բայց եթէ Հայաստանն ու ասոր հետ միասին նոր Հայակիլիկիան :

ՀՕՄ-ը՝ որուն ժիրափիը ատենապետն էր Շաւարշ Մխաբեան, ուժգին եւ սրտագրաւ կոչ կուղղէր ժողովուրդին, փութալ օժանդակել հայրենիքի ամենամահրաժեշտ պահանջներուն :

Այսկ ոչը անարձագանք չէր մնար, եւ կը տեսնէինք, որ շատ չանցած Բերալի Ս. Երրորդութեան ընդարձակ բակը կը լեցնէր «ցյազ», եւ անանցանելի կըլլար ամէն տունեղ զրկւած հագուստ - կապուստներով, ճերմակեղէններով, անկողիններով, նոր - նոր կարւած զգեստեղէններով, որոնք հակ - հակ անյապաղ կը զրկէին Հայաստան :

Եւ դիտել այս եռանդալից շարժումը, հայրենասիրական սրտաբուխ եւ առատապէս տեղացող օժանդակութիւնները, արդարեւ շատ յուզիչ էին, սիրալի եւ խրախուսիչ, մանաւանդ, որ բազմաթիւ Հայեր ալ կը պատրաստէին վաղօրօք ճամբայ ելլել, զնալ՝ ապրիլ հայ երկնքի տակ, Երեւան կամ Ատանա եւ կամ Մերսին... այլ ափսոս... Եղովկ...

« Ըզվարդից կենցաղ կենցաղեալ վարդն այն »

« Ո՛չ յերկարակեաց քան ըզվազորդայն » (ՄԱԼԵՐՊ)

մեր յոյսերը, ոսկի երազները՝ ի քթիւն ական մարեցան, յօղս ցընդեցան... :

Փարիզ